

De Verandering

Erik Couwenhoven

De Verandering

Een reis door het leven

‘Alleen met je hart zie je goed.’

Uit: ‘De Kleine Prins’, Antoine de Saint-Exupéry

Dit boek berust geheel op waarheid. Alle gebeurtenissen en ontmoetingen hebben in werkelijkheid plaatsgevonden. De personen leven of hebben geleefd. Omwille van privacy zijn sommige namen in dit boek veranderd.

E.C.

© 2014 Erik Couwenhoven

1e druk 2014

2e druk 2017

Omslagfoto's Anneke Pepping

December 2003 - december 2004

Sterven

1.

Heiloo. 16 juli 2004 (1).

‘Ik ga niet dood,’ zegt Rineke. ‘Ik hoorde het ze zeggen. Ze zeiden dat ik niet doodga.’

Praten kost haar moeite. Met dubbele tong. Alsof ze dronken is. De morfinepleisters op haar linkerarm en borst doen hun werk. Verdoven. Ze kijkt me bijna blij aan. Een uitgemergeld gezicht. Grote ogen in ingevallen, donkere kassen. Korte, grijze haren. De sterk vermagerde benen bengelen tien centimeter boven de vloer. Voeten in de beige sloffen. De zware chemokuur van een paar maanden geleden heeft haar van haar halflange, grijsblonde haren beroofd. De pruik draagt ze niet meer. Die is te groot geworden. Ze zit op de rand van het bed. Het zachtroze nachthemd hangt als een te ruime zak om het sterk vermagerde lichaam. Haar magere benen hangen er onderuit. Zonder de vloer te raken. De jongens zitten naast haar. Evert links. Martijn rechts. Ieder een arm om hun moeder heen. Als steun. Zelfstandig zitten gaat niet meer. Het elektrisch verstelbare bed staat voor de halfronde glazen pui van het appartement. Met uitzicht op de golfbaan en de weilanden daarachter. Op de horizon de kerk van Limmen en nog verder Uitgeest. De zon schijnt uitbundig in een wolkeloze blauwe hemel. Het is warm binnen. Deze zomer wordt de ene warme dag aan de andere geregen. De rolgordijnen zijn half gesloten, zodat de zon niet direct naar binnen kan schijnen. De deur naar het terras staat open, maar veel frisse lucht komt er niet binnen.

‘Wie hoorde je dat zeggen?’ vraag ik voorzichtig.

Ze haalt bijna onmerkbaar de schouders op. Ze weet het niet meer. Dan laat ze het hoofd weer zakken. Het is te vermoeiend.

We zwijgen. Wat moet je zeggen? De dood nadert. De kwaadaardige ziekte heeft zijn verwoestende werk gedaan. Perst het laatste beetje leven uit het moedige lijf. Drie jaar heeft ze gevochten. Het ging na de twee operaties zo goed. Leek het. We zeilden zelfs nog een zomer op de Egeïsche Zee. De zeilboot had een jaar in het Griekse Preveza, bij de Ionische Eilanden op kant gestaan. De artsen zagen geen probleem om weer naar de boot te gaan. ‘U

bent schoon.’ We konden ons geluk niet op! Van Griekenland naar Turkije. Rustig aan. Genieten van de zee en elkaar. Tot Rien zich na drie maanden niet lekker voelde. Terug wilde naar Nederland. We belden het ziekenhuis en maakten een afspraak. In het Turkse Göçek stapte ze af en vloog voor een week terug. Ze heeft de boot nooit meer gezien. Het is nog geen jaar geleden.

2.

Alkmaar. December 2003.

Ze heeft zelf de beslissing genomen de chemokuur te stoppen. Het was te zwaar en hielp niet meer. De oorspronkelijke tumor in de endeldarm is verwijderd, maar metastasen zijn door haar hele lijf uitgezaaid. In de lever. De lymfen. De lies. Na iedere chemotherapie ligt ze een paar dagen doodberoerd op bed. Net als het weer wat beter gaat, is het tijd voor de volgende. Na iedere CT-scan is het gesprek met de oncoloog een teleurstelling. Er is geen verbetering te zien. De metastasen blijven doorgroeien. De tumor in de lever is elf centimeter groot. Wordt niet kleiner. Als zijn assistente belt met het verzoek naar het ziekenhuis te komen voor een gesprek, weten we wat we te horen zullen krijgen. We zijn er op voorbereid. En klaar voor. De hoofdverpleegkundige vangt ons op en brengt ons naar de recreatiekamer van de afdeling oncologie. We kennen haar goed. Altijd liefdevol als Rien de chemokuur onderging. Eerst in een speciale ligstoel, later op bed. Na iedere kuur moest ze een uur bijkomen en in een rolstoel naar de auto gebracht worden.

De grote kamer, het is meer een klein zaaltje. Kil en ongezellig. Geen fijne plek om als patiënt even rustig weg te duiken en in jezelf te keren. Wij krijgen een kop koffie. De oncoloog komt binnen. Een altijd vriendelijke man in een witte jas. Er onder een sportieve beige ribbroek en lichtbruine mocassins. Hij gaat naast de verpleegkundige tegenover ons zitten. De gezichten staan ernstig.

Rien pakt mijn hand.

‘We kunnen helaas niets meer voor u doen,’ zegt de arts.

Hij wacht op onze reactie. Die komt niet. Het is geen verrassing. Wisten het.

‘U hoeft geen pijn te lijden,’ vervolgt hij dan. ‘Op anesthesie zal een pijnbestrijding programma worden opgesteld.’

Zwijgend zitten we tegenover elkaar. Tot Rien de stilte verbreekt.

‘Hoe lang heb ik nog?’ klinkt het rustig. Geen tranen.

‘Dat is moeilijk te zeggen. Ik weet het niet. We hebben de uitzaaiingen niet kunnen afremmen. De metastasen groeien niet hard, maar ze groeien wel.’

De verpleegster staat op en legt een arm om Rien.

‘We zullen goed voor u zorgen. Blijf samen nog even rustig hier als u wilt. Straks gaat u naar de anesthesist. Hij is op de hoogte en heeft al het nodige voorbereid.’

Ze verlaat met de oncoloog de kamer. We blijven alleen achter. Kijken elkaar aan. Ik doe m’n armen om Rien heen. Ze legt haar hoofd tegen m’n schouder. Zacht streel ik over het korte grijze stekelachtige haar, dat langzaam weer begint te groeien. Minutenlang zitten we zwijgend dicht bij elkaar.

‘Ik wil nog een keer naar de sneeuw.’

Ik duw haar opzij en kijk haar verbaasd aan.

‘Wat zeg je nou?’

‘De sneeuw, de bergen,’ fluistert Rien. Ze kijkt me met grote ogen aan.

‘Doen we’, zeg ik zonder na te denken.

In stilte zitten we dicht bij elkaar. Ieder met z’n eigen gedachte. Zeggen niets. Wat valt er te zeggen? De stilte is te snijden. De hoofdverpleegster steekt haar hoofd om een hoek van de deur.

‘Zullen we?’ vraagt ze.

3.

Heiloo. 16 juli 2004 (2).

‘Ik ga niet dood,’ zegt Rien weer. ‘Het was op het journaal. Ze zeiden dat ik niet doodga.’

‘Je kunt maar beter weer gaan liggen mam.’

De jongens pakken haar voorzichtig onder de tere, bijna breekbare armen en benen en leggen haar teder op het bed. Schudden het kussen op en trekken het witte laken half over haar heen. Rien kijkt ons aan.

‘Ik wil sterven met de zon in m’n gezicht.’

Het komt langzaam, bijna fluisterend uit haar mond.

Ik kan m’n tranen nauwelijks bedwingen. Ook de jongens, volwassen mannen, hebben het moeilijk. Als water in de hand, glipt hun moeder hen door de vingers. Rien heeft de ogen dicht. Haar mond glimlacht. De hele dag zijn we met z’n vieren. De jongens zijn vroeg gekomen en blijven de hele dag. Rien heeft zich erg op hun komst verheugd. Praten gaat moeilijk, maar ik zag de blijdschap in haar ogen. Naast haar op het bed twee pakjes. Ze wilde haar zoons een blijvende herinnering geven. Ze weet dat het einde nadert. Voor ieder een horloge. Met inscriptie: “*Liefs Mam*”. Ze zeggen niets als ze het uitpakken. Geven een voorzichtige zoen op haar wang. Het is ontroerend te zien, hoe liefdevol ze met hun zieke moeder omgaan. Teder, rustig. De televisie staat aan. Tour de France, het geluid zacht.

‘Net als vroeger,’ klinkt het zachtjes vanuit het bed.

Toen de jongens nog pubers waren, brachten we veel zeilvakanties door op de Waddeneilanden. Op de boot altijd Radio Tour de France aan. Later het kleine teeveetje. Dikwijls volgden ze languit op de steiger liggend de wielervedstrijd. De Tour hoorde er gewoon bij.

Het weer begint te betrekken. Witte cumuluswolken stijgen hemelwaarts. De bloemkolen voorspellen niet veel goeds. Vroeger, op het IJsselmeer, zochten we met ons kleine bootje snel de haven op. Die enorme witte wolkenmassa’s kunnen snel uitgroeien tot een fikse bui. Met windstoten. De lucht wordt donker, er verschijnen donderkoppen. Zin om te koken hebben we niet. Martijn gaat naar een snackbar en neemt de bestelling op.

‘Ik wil drie kroketten’, klinkt langzaam uit het bed. Rien heeft een helder moment.

‘Zoveel?’ zeg ik verbaasd.

‘Ik heb honger.’

Buiten is het inktzwart geworden. De regen komt met bakken loodrecht naar beneden. Als we de frieten en kroketten naar binnen werken rollen de donderslagen langs de hemel. Rien zit

rechtop in bed. Het hoofdeind omhoog, kussen in de rug. Het bord met drie kroketten staat op haar schoot. Ze kijkt er verbaasd naar.

‘Ik hoef niet te eten,’ fluistert ze, nu weer moeilijk uit haar woorden komen. Ze kan zich niet meer herinneren dat ze er om gevraagd heeft. We wisten wel dat ze niet zou eten. Dat gaat al dagen niet meer. Speciale pakjes vloeibaar voedsel met een rietje drinken gaat al moeizaam. Gisteren zijn Truus en Gerard op bezoek geweest. Al vele jaren goede vrienden. Zij en Rien kunnen het goed vinden samen. Samen op kunstgeschiedenis. Naar musea. Winkelen. Heerlijk koken. Eigenlijk was het een afscheid. Ze hadden eten meegenomen, zodat ik niet hoefde te koken. Rien zat pittig op bed. Ze was zichtbaar verheugd dat ze er waren en was er helemaal bij. Heldere, blije ogen. Ik wilde een fles witte wijn openmaken.

‘Nee, niet die. Een Sancerre. Ik wil ook een glas,’ zei ze zachtjes.

Ze at niets en toen ik met het glas wijn bij haar op bed kwam zitten, schudde ze haar hoeft. ‘Ik hoef niet.’

We zitten zwijgend met het bord op schoot bij het bed. Het is hard gaan waaien en de regen slaat als hagelstenen tegen de ramen. Bliksemschichten in veel vertakkingen trekken felle lichtsporen naar de aarde. Door de ramen, die van plafond tot bijna op de vloer reiken, hebben we onbelemmerd uitzicht op het natuurgeweld. Maar wat zich aan de andere kant van het glas afspeelt gaat schijnbaar aan Rien voorbij. Ze zakt weg. In slaap, verdoofd door de morfine. Ik laat voorzichtig het hoofdeinde van het bed zakken tot ze bijna vlak ligt. Ze reageert niet. Haar borst rijst zacht op en neer. Het witte vermagerde, vroeger zo bruine, volle gezicht weggezakt in het kussen.

‘Als jullie naar huis willen, ga dan maar,’ zeg ik tegen de jongens. ‘Straks komt de nachtzuster. Ik red me wel tot die tijd.’

Toen Rien niet meer naar boven kon en het bed in de kamer kwam, sliep ik op een veldbed naast haar. Ze sliep onrustig en ik lag meer te waken dan te slapen. Als ze ’s morgens wakker werd, vroeg ze: ‘Kom je bij me liggen?’ Ik kroop dan voorzichtig aan de raamkant in het bed, een arm om haar heen. Veel ruimte was er niet. Rien kon niet opschuiven. We genoten die korte momenten van het dicht bij elkaar zijn. De huisarts vond het niet meer verantwoord, dat ik alles alleen deed. We waren vierentwintig uur met elkaar in de weer. ’s Nachts moest Rien vaak uit bed. Ontlasting had ze niet meer onder controle. Ze moest er snel uit. Eerst nog ondersteunend en half tillend naar de WC, later op de toiletstoel naast het bed. De kathederszak die aan het bed hing, moest op deze tochten mee. Ik deed het met liefde. We waren al drie jaar met elkaar bezig. Het gaf me een fijn gevoel dit voor haar te kunnen doen. Sinds een paar dagen komt een nachtzuster waken, zodat ik een aantal uren naar boven kan om te slapen. De jongens kunnen blijven slapen, maar gaan liever naar huis. Morgen komen ze terug. Voorzichtig geven ze hun moeder een zachte kus op het voorhoofd. Rien opent haar ogen en als de jongens de kamer uitlopen, gaat langzaam haar linkerhand omhoog.

‘Het was een mooie dag,’ klinkt het zacht uit het bed.

4.

Alpbach. Januari 2004.

We hebben een geweldige maand samen in Oostenrijk. Toen de oncoloog ons vertelde dat verdere behandeling geen zin meer had, besloten we nog een keer de sneeuw op te zoeken. In het rustige Alpbachtal huren we een appartement in een vrijwel nieuw huis bij een jong echtpaar. Nog een keer genieten van de besneeuwde bergwereld waar we zoveel mooie jaren hebben gehad. We doen de ruim negenhonderd kilometer met twee overnachtingen. De achterbank van de Grand Cherokee bouw is tot een comfortabel bed omgebouwd, zodat Rien onderweg kan liggen als het rijden te vermoeiend wordt. Het grote appartement is boven verwachting. Op de bovenste verdieping, onder het schuine dak met z'n balkenconstructie. Er hangt nog een heerlijke geur van vers hout. Het uitzicht op het dal en de tegenoverliggende bergketen is geweldig. Het ligbad, dat Rien graag wilde, is groot. Je kan er samen in. Een nadeel is, dat we drie trappen moeten lopen. Er is geen lift. Het was wel de bedoeling, maar het budget liet dat niet meer toe, legde onze gastvrouw ons per e-mail uit, toen we via internet boekten. We besloten het er op te wagen. Toen de oncoloog vertelde, dat de chemokuur geen zichtbare resultaten gaf te zien, had Rien besloten er mee te stoppen. Ze knapte ervan op. Niet meer doodziek van misselijkheid. Lopen ging zelfs weer beter. Rustig aan. Maar aanzienlijk beter dan in de chemoperiode. De trappen op gaat. Langzaam.

Er ligt een dik pak sneeuw. De frisse, gezonde berglucht doet haar goed. We maken veel wandelingen in een stille, rustgevende natuur. Ver weg van de grote wintersportdrukte. Soms een langere wandeling. Over een smal pad door een wit sprookjesbos.

'Heerlijk', verzucht Rien.

Ze geniet volop van de verstilde witte wereld, waar geen geluid doordringt. Ze heeft een stevig tak gevonden die ze als wandelstok gebruikt. Het pad wordt steeds smaller tot het niet meer is dan een spoor in diepe sneeuw. We zakken er tot ver over de enkels in weg. Het wordt te zwaar voor Rien. Ze blijft af en toe staan. Leunend op de stok.

'Dit hadden we niet moeten doen. Ik kan niet meer,' hijgt ze.

Het pad loopt volgens de wandelkaart in een groten boog weer terug naar het dorp. Maar we zijn misschien net op de helft. Dat het niet sneeuwvrij wordt gehouden stond er niet bij vermeld. Dan duikt er een eenzame boerderij op.

'Laten we daar heen gaan. Dan kunnen we misschien een taxi bellen,' opper ik.

Rien knikt. Langzaam zoeken we een weg tussen de bomen en het dik besneeuwde lage struikgewas. Niet de gemakkelijkste maar wel de kortste weg. Ik loop achter Rien. Het gaat moeizaam. Eindelijk lopen we het erf van de boerderij op. Het is een imposant oud gebouw. Geheel opgetrokken van hout. Dikke balken, door de jaren heen donkerbruin geworden. Met prachtig houtsnijwerk aan de gevel en langs de randen van het ver overhangende dak, waarop misschien wel een meter sneeuw ligt. De voorgevel gaat tot bijna voor de helft schuil achter hoog opgestapeld brandhout. Naast de grote vaalgroene voordeur en rond de ramen. Boven de deur staat in een balk een jaartal gesneden. 1824. Rien gaat op een stapel hout bij de deur zitten. Er ligt geen sneeuw op. Nergens zit een bel of klopper. Ik voel aan de grote ijzeren klink. De deur is open. Ik duw hem op een kier, kijk in een donkere gang en roep:

'Hallo.'

Vrijwel direct gaat er een deur in de gang open en komt een oudere vrouw naar de deur aan sloffen. Haar lange donkerrode rok van zware stof hangt bijna tot op de grond. Er op een grof gebreide licht beige trui met col. Het grijze haar zit in een knot achter op haar hoofd bij elkaar gebonden. Er vallen wat plukken speels voor haar oren langs. Ze doet de zware voordeur verder open en kijkt me vragend aan.

‘Grüss Gott,’ zeg ik.

‘Kan ik misschien een taxi bellen. Mijn vrouw is erg moe.’ Ik wijs op Rien.

De vrouw steekt haar hoofd buiten de deur en kijkt naar Rien die zwijgend op de stapel hout zit. Het gezicht verkramp. Ze heeft pijn.

‘Ja, bitte. Kommen Sie herein,’ klinkt het gastvrij.

Ik help Rien overeind en we lopen achter de boerin aan. Ze sluit de deur achter ons en loopt langs ons heen naar de deur waar ze zoeven is uitgekomen. We staan in een grote oude woonkeuken. De wanden bekleed met een donkere houten lambrisering. Je ruikt de koeien, die achter in de boerderij op stal staan. Mens en dier leven onder één dak. In het grote fornuis brand een houtvuur. In een hoek is een mooi betegelde halfronde Kachelofen gemetseld, die van de vloer tot het hoge houten balkenplafond een aangename warmte verspreidt.

De boerin kijkt naar Rien, die haar muts heeft afgedaan. Ze heeft haar conclusie getrokken. Rien draagt geen pruik. Ze heeft een mooie doek om het nog bijna kale hoofd gewikkeld. We weten wat de vrouw denkt. Ze verschuift een stoel bij de grote houten tafel in het midden van de keuken.

‘Gaat u zitten. Doe uw jas uit,’ zegt ze tegen Rien. Mij wijst ze ook een stoel aan.

‘Misschien wilt u een kop koffie? Ik zal zo de taxi voor u bellen.’

Rien schudt het hoofd.

‘Nee dank u.’

‘Thee misschien?’

Rien knikt. Ik ga voor de koffie. De aardige vrouw zet de koppen voor ons op tafel en zet er ook een voor zichzelf bij. Ze loopt naar de telefoon, die naast de keukendeur aan de wand hangt. Kijkt even op een lijst die met een punaise naast de telefoon in het hout geprikt is en drukt een nummer in. Het dialect is onverstaaanbaar. Aan haar manier van praten en af en toe lachen maak ik op, dat ze de man of vrouw met wie ze spreekt kent. Niet verwonderlijk in dit afgelegen dal. Als ze het gesprek beëindigd heeft zegt ze:

‘Het duurt ongeveer drie kwartier voor hij kan komen. U kunt rustig hier blijven wachten.’

Ze pakt haar kop koffie en loopt naar het grote aanrecht. Trekt wat kasten open, zet borden op tafel en schotelt ons een heerlijke salade voor. Ze lacht als ze onze verbaasde gezichten ziet.

‘U zult wel iets lusten.’

Een half uur later staat de taxi voor de deur. Een prachtige slee met veel houtsnijwerk en tweespan. Getooid met bellen. De boerin lacht als we haar bedanken voor de gastvrijheid. Ze pakt met twee handen een hand van Rien en kijkt haar aan en zegt zacht:

‘Ik wens u een goede gezondheid.’

‘Schöne Fahrt,’ roept ze als we ingepakt onder warme dekens achter de paardenkonten het erf afrijden en tinkelend naar het dorp glijden. De koetsier wil ons wel naar het appartement

brengen als ik het vraag. Rien komt moeizaam de trap op en gaat direct naar bed. Als ik voorzichtig kom kijken ligt ze in diepe slaap. Ze komt er niet meer uit. We moeten dit niet meer doen, bedenk ik me. Het is te vermoeiend.

Ik bewonder Rien om haar doorzettingsvermogen. Ze voelt zich weer wat beter en stelt voor nog een keer een wandeling te maken. Naar het eind van het dal. De route gaat over een sneeuwvrije, verharde weg langs eeuwenoude houten boerderijen, waar het dal bekend om staat. Prachtig houtsnijwerk aan de gevels. Het is een pittige, lange wandeling. Maar ze geniet er enorm van. Af en toe een rustpauze onder de ver uitstekende gevel van een schuur of boerderij. Er staat altijd wel een sneeuwvrije bank. Of een stapel brandhout. Een warme kom soep en een Viertel Rotwein in een restaurantje aan het daleinde als beloning. Het is gaan sneeuwen. Dikke vlokken dwarrelen langs de ramen. Sommige kleven tegen het raam bij onze tafel. Smelten door de warmte die vanbinnen komt. In druppels trekken ze een spoor langs het glas naar beneden. We nemen de bus terug naar het dorp.

Vanuit het appartement hebben we uitzicht op een verre skipiste. Als kleine mieren zakken skiërs dalwaarts tot ze achter bomen verdwijnen en niet meer zichtbaar zijn.

‘Ik wil nog wel een afdaling proberen.’

‘Je maakt een grap zeker?’ Ik kijk haar verbaasd aan.

‘Nee, ik wil het echt.’

We hebben de ski's meegenomen. Dat wel. Maar ik had niet verwacht er echt op te stappen.

Met de gondelbaan buiten het dorp zweven we in twee etappes naar de top van het kleine skigebied. Het is januari. Niet druk. Rien wacht in het bergrestaurant. Ik ga eerst de afdaling verkennen. Ze is een uitstekend skier, maar de omstandigheden zijn nu niet meer normaal. Tot het middenstation van de gondelbaan is de piste niet al te lastig. Ook het laatste stuk naar het dal niet. Maar het is erg ijzig. In haar technisch mooie stijl daalt Rien langzaam in rustige bochten af. Ik ski op een aantal meters achter haar en kijk naar het vertrouwde figuur. Geel jack, zwarte broek, witte skischoenen en witte ski's met geel en blauw motief. Muts diep over het hoofd, dat voor een deel schuilgaat onder een warme gedrapeerde doek. Ik bewonder haar moed enorm. Begrijp het ook. Ze is dol op sneeuw en skiën. Kan het ook goed. Niet snel maar wel alle soorten pisten af. Rustig en weloverwogen. Zoals ze altijd is geweest. Het is even alsof we weer in Frankrijk zijn. Tien jaar hadden we een woning in de Haute Savoie. In Les Gets. Eerst een klein appartement in een herbouwde Savoyaardse boerderij. Meestal waren we ervan half december tot half januari en met Pasen. Daartussen en in de zomer werd het verhuurd. Toen ik mijn aandeel in de zaak verkocht en stopte met werken, bouwden we een mooi chalet op een prachtige plek boven het dorp. Met uitzicht op het brede open dal op de bergpas tussen Morzine en Taninges. Vijf jaar brachten we hier de hele winter door. Van november tot eind maart. Woonden er eigenlijk. Het huis in Nederland was verkocht. Zomers op de zeilboot op de Middellandse Zee.

We stoppen bij het middenstation. Het laatste deel naar het dal doen we in de gondel. Rien is doodmoe.

‘Niet nog een keer,’ zegt ze zacht als we terugrijden naar het appartement.

De rest van de dag ligt ze op het balkon op het opvouwbare rustbed, dat we meegenomen hebben. Diep weggedoken onder een warme deken. Ze geniet van het uitzicht, de blauwe lucht en de witte bergen. Zuigt de frisse lucht in. Haar ogen stralen. Skiën doen we niet meer.

Evert en Martijn komen. Geweldige skiërs zijn het. Ze kunnen zich weer even volledig uitleven. Nadat het chalet in Frankrijk verkocht is, hebben ze niet meer geskied. De gratis skivakanties zijn voorbij! Ze grepen de uitnodiging een paar dagen te komen skiën dan ook met beide handen aan. Tot onze verrassing komt Pelle mee. Onze kleinzoon van zeven. Aanvankelijk wilde Evert hem niet meenemen. De autorit vond hij te lang. De kleine is ook een paar keer in Les Gets geweest. Geskied op het weijtje achter het huis. Als vader en oom zich uitleven in het skigebied, rijden wij met hem naar het kinderskihelling achter in het dal. Het sneeuwt hevig en het is mistig. We huren skietjes en schoenen. Ik heb mijn ski's meegenomen en neem hem een paar keer tussen de benen mee op het skiliftje. Door de verse sneeuw op de helling gaan we niet snel. Hij tuimelt vele malen in de sneeuw. Prachtig vindt hij het. Helemaal als pa als een witte sneeuwman uit de mist opduikt.

Als de jongens weer vertrokken zijn, doen we niet veel meer. Het weer is prachtig. Het is genieten op het balkon in de zon. Wandelen het stukje naar het dorp om boodschappen te doen. En Rien laat zich verwennen in de Spa van het luxe vijfsterrenhotel. Hooipakking, massage en rusten in een ontspannende omgeving. Ik wil een oude relatie van het Tourismusbüro van Mayrhofen in het naburige Zillertal bezoeken. Het is een uur rijden. Rien wil mee, hoewel ik het beter vind dat ze thuisblijft. Het is lastig een parkeerplek te vinden. Het is druk in Mayrhofen. We zoeken een restaurant en drinken een kop koffie. Rien heeft haar boek meegenomen en blijft aan het tafeltje zitten, terwijl ik naar het toeristenbureau ga. Ik maak het kort, wil haar niet te lang alleen laten. Het is druk in het restaurant als ik terugkom. Het is lunchtijd. Rien ziet er vermoeid uit. Het geroezemoes maakt haar onrustig. Haar ogen zijn dof. Ze voelt zich niet goed. Misschien doen we te veel. We moeten onder ogen zien, dat de gezondheid steeds verder achteruit gaat. De ziekte vreet zich langzaam verder een weg door haar lichaam. Accepteren van wat onherroepelijk komen gaat. Rien is een doorzetter. Wat ze wil, gebeurt. Ook al is het moeilijk. Haar hele leven is dat al zo geweest. De studie voor apothekersassistente was zwaar. Haar ouders vonden het te hoog gegrepen. Stonden er niet achter, steunden haar niet. Scheikunde was niet haar sterkste kant en moeilijk. Kruidenleer in Latijns, lastig maar interessant. Ze beet zich er in vast en slaagde. In één keer. Op vrijdag de dertiende.

'Kom we gaan,' zeg ik en pak haar jas, die over de rugleuning van haar stoel hangt. Ze schudt het hoofd.

'Ik moet eerst wat eten. Ik barst van de honger.'

Ik wacht niet tot er iemand bij ons tafeltje komt en loop naar de bar. Bestel twee salades, een fles mineraalwater wijs naar ons tafeltje en vraag of het niet te lang duurt. De vrouw kijkt richting Rien.

'Is uw vrouw ziek? Ze ziet er niet goed uit.'

Een onhandige opmerking, maar ongetwijfeld goed bedoeld. Ik geef er geen antwoord op. De twee veel te grote salades komen snel. Rien legt vork en mes neer en trekt met een ruk de

pruik van het hoofd. Het korte grijze stekelhaar dat langzaam haar kale schedel begint te bedekken komt tevoorschijn.

‘Dat ding begint me te irriteren,’ zegt ze boos en krabt over de korte stekels.

‘Ik doe ‘m niet meer op,’ klinkt het vastberaden.

De groep lacherige Nederlanders, die aan de tafel naast ons hun wintersportvakantie opvrolijken met bier en wijn, kijken verbaasd onze kant op.

‘Nooit een kale kop gezien?’ roept Rien.

Gegeneerd draaien de hoofden zich van ons af. Ze drapeert een kleurige sjaal om haar hoofd en zet haar muts op. Ik bewonder haar moed.

5.

Terschelling. Maart 2004.

Rien besluit ook te stoppen met de Aqua Tilis therapie. De wekelijkse lange autorit naar Eindhoven valt haar steeds zwaarder. De groei van de metastasen wordt er niet door gestopt. Hoewel tijdens het intakegesprek in de behandelkliniek in oktober wel die indruk werd gewekt. We overlegden het nut ervan met onze huisarts. Hij had er nooit van gehoord. Maar na wat internetinformatie zag hij er geen kwaad in.

‘Baat het niet, het schaadt ook niet,’ stelde hij vast.

We werden er door een kennis op attent gemaakt. De therapie zou een overmatige activiteit van radicalen tegen gaan en het afweersysteem verbeteren. De weerstand tegen infecties wordt verbeterd, legde ir. Essaïdi, de ontwikkelaar van de therapie, tijdens dat gesprek uit. Een kleine, aardige man. Donker haar. Hoewel hij geen arts is zag hij er wel zo uit. Compleet met witte doktersjas. We moesten het medische dossier en de bloedgegevens meenemen. Mede op basis daarvan kon hij de Aqua Tilis-behandeling voor Rien samenstellen. De kuur zou zelfs de voortgang van het ziekteproces kunnen stoppen. Beschadigde cellen zouden verwijderd en de groei van nieuwe cellen gestimuleerd worden. Het herstelproces wordt versneld. Dus waarom niet geprobeerd, vonden we. Iedere dinsdag reden we naar Eindhoven. Onder weg een rust- en koffiepauze in het wegrestaurant bij Vianen. De koffie met gevulde koek werd traditie. De cabine leek op een luxe sauna, maar dan met spiegelwanden. Met ligbank waar Rien poedelnaakt op moest liggen. Verder een stoel, bubbelbad en stoombad. In een hoek een plantenbank met exotische planten. Uit alle hoeken en gaten stroomde positief geladen waterdamp (levend water, aldus de ontwikkelaar van de therapie) in speciale samenstelling de ruimte in, die door de poriën wordt opgenomen. Achter de spiegels zitten spoelen, die voor een magnetisch veld zorgen, dat aangepast is aan het ziektebeeld van de patiënt, zo zei de medisch ingenieur.

Ik ging als begeleider mee de cabine in. Ook in m'n blootje. Om, zoals Essaïdi uitlegde, haar in de gaten te kunnen houden. Ik zou er geen schade van ondervinden, verzekerde hij. Via een intercom was er contact met een assistente. Tijdens de behandeling sproeide regelmatig een nevel van zuurstofrijk water de cabine in. En werd het bloedheet. Het viel niet mee dat uit te houden. Maar dat lukte, omdat de behandeling na een kwartier onderbroken werd voor een douche in de voorruimte buiten de cabine. Met een grove borstel borstelde ik Rien, volgens voorschrift, stevig af. Daardoor worden de radicalen die door de hitte in de cabine van zo'n

vijftig graden door het zweten de huid verlaten weggeschrobd, verzekerde ir. Essaïdi. Vervolgens weer de cabine in voor nog een zweetkwartier. Tot besluit weer een douche- en schrobpartij. Na een paar behandelingen werd een zweetanalyse gemaakt. Aan de hand daarvan kon de therapie eventueel bijgesteld worden.

Uit de scans die de oncoloog in het ziekenhuis liet maken, bleek uit niets dat de therapie het ziektebeeld stopte. Baat heeft Rien er in ieder geval van gehad. Na iedere behandeling voelde ze zich een stuk fitter. Net als ik.

Het is koud en winderig als we dik ingepakt achter op de veerboot naar het witte kielzog kijken. We zitten diep weggedoken met de rug tegen het koude staal van het restaurant. Rien heeft een sjaal om haar pruik. Vastgeknoopt onder de kin, zodat hij niet in een onverwachte vlaag kan afwaaien. Na het stoppen van de therapie in Eindhoven wilde ze nog een keer naar Terschelling. Voor we naar de Middellandse Zee vertrokken, zeilden we er vaak in het rustige voor- en najaar heen. Ook onze eerste trip met de nieuwe zeilboot ging destijds van de werf in Harlingen naar het Waddeneiland.

De Pollendam ligt rechts van de veerboot. Van de dam is nog niets te zien. De dunne staken die boven water uitsteken verraden waar hij ligt. De boeien aan de andere kant van de smalle vaargeul langs de dam liggen schuin zeewaarts. Het wordt eb. We genieten van de tocht. Hoe vaak hebben we deze niet met onze boot gevaren? Het is al zo lang geleden. Met de zeilboot was het met kenterend tij, als het laagwater werd en de Waddenzee op de geulen na leegloopt, Harlingen uit. Met de stroom mee naar de eilanden. Rien wilde graag nog een keer het Wad op. Niet te lang, dat is te vermoeiend. We halen een zeilboot in. De bemanning dik ingepakt in oliegoed. Rode jacks, warme mutsen. Zeilen flink gereefd. De boot danst op de boeggolven van de veerboot. Het vaarwater is hier smal. Altijd lastig als je naast een veerboot zit. Je moet wegblijven van de nog onzichtbare Pollendam.

We hebben een week geboekt in het hotel met uitzicht op de jachthaven, waar we zoveel dagen hebben doorgebracht. Meestal in rust. Halflege steigers. Het hoogseizoen meden we. Met vele boten rijen dik als een in de war geraakte kluwen wol aan elkaar vastgebonden zagen we niet zitten. Als we op het ruime water van de Vliestroom komen, zitten we echt op zee. De wind blaast tegen de ebstroom in door het zeegat tussen Vlieland en Terschelling. Er staan pittige golven. In de verte zien we links van de Richel, de grote zandplaat, een eilandje bijna, vlak onder Vlieland. Zwarte stippen in het zand. Zeehonden. We zijn te ver weg om ze echt te kunnen onderscheiden.

Het is nog stil op Terschelling zo vroeg in het voorjaar. Wandelen gaat, maar niet te lang. Een rondje om West. In de duinen lopen paarden los. Soms rijden we naar een rustige plek. Die zijn er nu nog volop. We lopen een stukje. Rusten in een duinpan, met zicht over het brede zandstrand op zee. Eten in stilte de broodjes die we van het hotel hebben meegenomen. Rien zwemt veel in het zwembad, beneden in het hotel. Ik houd een oogje in het zeil. Verder is het rust en zuigen we vanaf het balkon het uitzicht op de haven en de Waddenzee op. Het is mooi weer geworden. De zon schijnt en de wind is afgenomen. Als we met de veerboot weer terugkomen in Harlingen lunchen we op het terras van het restaurant naast de sluis bij de binnenhaven. Tong, de favoriete vis van Rien.

6.

Heiloo. April-juni 2004 (3).

De dagen worden moeilijker. De naderende dood beheerst ons leven steeds meer. Zitten en lopen gaan moeilijk. Rien rust steeds vaker op het groene tuinbed, dat met een zacht matras een comfortabel ligbed is geworden. Het staat in de kamer bij de open haard. Met uitzicht over de golfbaan en daarachter de weilanden die tegenover ons appartement liggen. Ruimte. Waar we zo van houden. De wijsheid van zee om ons heen. Het is zo ver weg.

Ze keert steeds meer in zichzelf. Heeft steeds meer pijn. De morfinepleister die op haar bovenarm zit werkte niet meer afdoende. De dosis is opgehoogd tot twee pleisters. En ze drinkt iedere morgen een kop cannabisthee. Tijdens één van zijn bezoeken wees de huisarts ons op de medicinale werking van cannabis. Het wordt wel vaker als pijnstiller gebruikt. Rien vindt dat ze het moet proberen.

‘Nooit gedacht dat ik aan de drugs zou raken,’ zegt ze met een glimlach.

Ik bel Martijn en vraag hem of hij eraan kan komen. Hij weet een koffieshop en koopt een zakje. Op internet vind ik een recept om de thee te maken. Er is niet veel nodig. Een gram is genoeg voor een liter. Je kunt er ook nog wat koffiemelk in doen. Ieder morgen maak ik een kop en breng het Rien op bed. Het duurt een tijdje voor het gaat werken. Als het spul eenmaal in het bloed is opgenomen blijft het vrij lang zijn werk doen. Door de licht verdovende werking wordt ze er wat slaperig van. Maar het verlicht de pijn.

Vanmorgen heeft ze veel pijn. Ze zegt het niet. Ik zie het. Haar pijngrens is hoog. Boven blijven in bed wil ze niet. Ik help met wassen en tandenpoetsen. Ze leunt over de wastafel heen. Aankleden hoeft niet. Zwijgend loopt ze voorzichtig de trap af. Zoekt met beide handen steun aan de leuning. Ik loop achterwaarts voor haar. Tree voor tree. Mocht ze vallen dan kan ik haar opvangen. We gaan al wekenlang zo de trap af. Lopen valt haar steeds zwaarder. We beseffen dat er een tijd komt dat het niet meer gaat. Dan zal er een bed in de kamer moeten komen. Van goede vrienden hebben we een oude rolstoel te leen gekregen. Hij staat beneden in het trappenhuis. Nu missen we een lift. Toen we het appartement kochten speelde dat geen rol. Twee trappen lopen was geen probleem. Wisten niet dat Rien ziek zou worden. Met een van pijn vertrokken gezicht gaat ze op het ligbed zitten. Ik til voorzichtig haar benen op het bed. Steunend laat ze zich zacht achterover zakken tegen het kussen van het schuinstaande hoofdeind. Ze ligt met de handen gevouwen op de buik. Het hoofd opzij, de ogen dicht.

Dit kan zo niet langer bedenken ik. Pak de telefoon en loop de hal in. Bel het ziekenhuis en vraag naar Oncologie. De verpleegster die opneemt kent Rien. Ze is er zo vaak geweest voor de chemokuren.

‘U moet direct komen,’ zegt ze als ik de situatie uitleg. Maar ik kan Rien in deze toestand niet alleen naar beneden krijgen. Laat staan in de auto. Het is niet ver naar het ziekenhuis. Maar nu te ver.

‘Ik stuur een ambulance.’

Ik zeg Rien dat we naar het ziekenhuis gaan. Ze knikt. Ik doe wat toiletpullen en nachtgoed in een tas. Voor het geval ze moet blijven.

Nog geen half uur later staat de knalgele ziekenauto voor de deur. Twee broeders in groengele pakken leggen Rien voorzichtig onder een deken op de brancard en sjoeren haar vast. Het is lastig met de brancard horizontaal de draai naar de trap naar de begane grond te maken. Het hoofdeind moet opgetild worden. Het lukt. Ik rijd achter de ambulance aan. Zet de auto in de parkeergarage van het ziekenhuis en loop snel naar de afdeling Oncologie op de eerste verdieping. Rien ligt al op een bed. Bij haar staat een verpleegster. Ze houdt liefdevol haar hand vast. De oncoloog is van het spreekuur weggeroepen. Het duurt even voor hij komt. We kennen hem goed. Hoe vaak zijn we niet bij hem geweest? Een vriendelijke man. Hij knikt even als hij me ziet.

‘Heb je veel pijn?’ vraagt hij Rien. Ze knikt.

‘Hoe lang al?’

‘Een paar dagen. Maar vanmorgen werd het steeds erger. Veel steken.’

Praten valt haar moeilijk.

De arts bekijkt de bovenarm waarop de twee morfinepleisters geplakt zijn.

‘Haal die maar weg,’ zegt hij tegen de verpleegster. En tegen Rien: ‘Ik zal de morfinedosis tijdelijk verhogen. We houden je vandaag en vannacht hier.’

Ze zegt niets. Laat het over zich heen komen. Hij geeft een bemoedigend klopje op haar schouder. Neemt mij apart.

‘We gaan een morfiepomp aansluiten. Ze krijgt vierentwintig uur een verhoogde dosis. Ze zal ervan in diepe slaap vallen. Ze merkt er niets van.’

Hij geeft me een hand en haast zich weer terug naar z’n spreekuur.

De verpleegster vraagt me over een uur terug te komen.

‘Dan is alles klaar en kunt u nog even bij uw vrouw zijn.’

Ik geef Rien een kus op haar mond. Pak haar hand.

‘Alles komt goed,’ zeg ik tegen beter weten in.

Ze kijkt me met grote, angstige ogen aan. Ik schrik van die blik. Die heb ik nog nooit gezien. Tot nu toe was er berusting. Nu zie ik angst. Angst voor het onbekende. Ze knijpt zacht in mijn hand. Laat hem dan los. Ik loop met een naar gevoel in mijn maag naar het restaurant op de begane grond. Ik kom langs het Stiltecentrum en loop zonder te denken naar binnen. Waarom? Ik weet het niet. In de serene ruimte is het doodstil. Er is niemand. Het doet me denken aan een kapel. Ik ga zitten. Sluit mijn ogen. Bid. Bid voor Rien. Vraag aan de hogere macht haar te helpen. Te verlossen van de pijn. Het verscheurt mijn hart te zien hoe ze lijdt. We zijn één. Bijna van kinds af aan. Haar pijn is mijn pijn.

Het is lang geleden dat ik gebeden heb. Ik ben niet gelovig. Ook niet ongelovig, maar doe niet veel aan godsdienst. Ga al sinds mijn jeugd niet meer naar de kerk.

Vader was een gelovig mens. Lid van de kerkenraad van de Nederlands Hervormde Kerk in ons dorp. Iedere middag, als hij thuiskwam om te eten, las hij na het eten voor uit de Bijbel. Wij raffelden in hoog tempo het verplichte gebed af.

‘Herezegendezespijzeamen’ voor het eten.

‘Heredankvoordezespjzeamen’ erna.

Zondag was een drama. Als jochie naar zondagschool. Lieve juffen die mooie verhalen vertelden. Daarover moest je een tekening maken. Dat vond ik leuk. Ik hield van tekenen. Maar het was wel zondagmorgen. Toen ik wat ouder was naar de kerk. Moest ook. Moeder zorgde ervoor dat we keurig gekleed aanwezig waren. Als voorbeeldig gezin van een kerkenraadslid woonden we de dienst bij. Dat er dwang achter zat zag niemand. We bleven altijd zo lang mogelijk in bed liggen. Vader was al vroeg vertrokken. Hij had altijd wat te bespreken met de dominee en de andere leden van de kerkenraad voor de dienst begon. Veel kans thuis te blijven hadden we niet. De dreiging van straf was voor mijn broers en mij voldoende om braaf kerkwaarts te gaan. Meestal ging het om een week na het eten niet buitenspelen. Of in de wintermaanden na het eten meteen naar bed. Moeder zong in het kerkkoor. Als dat de dienst niet opluisterde, zat ze altijd op de eerste rij stoelen. Wij zaten nooit bij haar maar in de zijbanken. Waarom weet ik niet. Die waren dicht van voren, zodat we de stiekem meegenomen plaatjesboeken op schoot konden leggen. Als de dienst begon liep vader helemaal in het zwart voor de dominee, daarachter de andere kerkenraadsleden. Vanuit de consistoriekamer, die aan de zijkant van de kerk lag en met een korte gang daarmee verbonden was, via het pad tussen de rijen stoelen door naar de kansel. Daar gaf vader de dominee, die een kennis van ons was, we mochten oom Wim zeggen, een hand. Vervolgens klom deze de trap van de kansel en namen de leden van de kerkenraad plaats in de banken links en rechts daarvan. Onderwijl teisterde meneer Snel het orgel op het balkon achter in de kerk. Je hoorde hem slaan en trappen op de klavieren en soms piepende pedalen. Oom Wim had altijd lange preken. Zelden was de dienst om elf uur afgelopen. Hij eindigde zijn preken altijd met "Amem". Hij kon de 'n' aan het eind van een woord niet zeggen. Later moest ik ook naar catechisatie. Bij oom Wim thuis. Hij was een aardige man. Kon boeiende Bijbelverhalen vertellen. Maar het raakte me niet in mijn hart. Het was de voorbereiding op de aanneming als lid van de Hervormde Kerkgemeenschap. Het is nooit zover gekomen. Nadat vader overleed heeft moeder me niet meer de kerk in gekregen. Ik wilde niet. De dwang die erachter zat is waarschijnlijk de reden dat ik niet uit vrije wil het geloof tot me nam.

Ik blijf een uur in het Stiltecentrum. De stilte om me heen doet me wat. Brengt me meer bij mezelf. Dat is lang geleden. Of misschien is het wel nooit stil in me geweest. Druk werk. Altijd bezig. Nooit echt in rust. Op de boot. Dan lukte het weleens. Als we de haven uitvoeren had ik het gevoel dat het land wegdreef. Met al zijn drukte en beslommeringen.

Als ik terugkom op de oncologie-afdeling ligt Rien er niet meer. Een verpleegster brengt me naar een kleine kamer. Ze ligt er alleen. Boven haar hoofd, aan de muur zit een kastje waarin een pompje gestaag heen en weer schuift. Een slangetje zit aan een naald die in de bovenkant van haar linkerhand verdwijnt. Ze is in slaap. Maar niet rustig. De morfine veroorzaakt heftige reacties. Het gezicht verkramp. De mond trekt. De armen en benen maken voortdurend schokkerige bewegingen. Het lijken zware stuiptrekkingen. De verpleegster vindt het ook niet normaal. Ze belt en in enkele minuten staat de oncoloog aan het bed.

‘We moeten de dosis iets verlagen.’

De verpleegster draait aan een knop op het pompje. De beweging wordt trager. Het heeft nog geen effect op Rien. Ze blijft stuiptrekkingen houden. Mijn maag draait zich. Zonder iets te

zeggen loop ik de kamer uit. Ik kan het niet langer aanzien. In de auto barst ik in huilen uit. Hoofd op het stuur. ‘Ze gaat dood,’ flitst er door me heen. Voor het eerst beseft ik het. Al die operaties, bestralingen, chemokuren. Heftige behandelingen. Maar ze gaven hoop. Misschien durfde ik het niet onder ogen te zien. Drukte het weg. Ik weet nu dat het eindig is. Zoals ieder leven. Maar het geeft geen troost.

Thuis bel ik de jongens. Twee keer een antwoordapparaat. Ik spreek in zodat ze weten wat er aan de hand is.

De volgende morgen belt het ziekenhuis. Rien is weer opgeknapt. Ik kan haar halen. Ze zit wat verwaasd op het bed. Ik geef haar een kus.

‘Gaat het?’ vraag ik.

Ze knikt

‘Beetje suf. Maar ik heb nu geen pijn.’

Ik heb wat kleren meegenomen en help met aankleden. Een verpleegster brengt een rolstoel. Lopen gaat nog niet. Ik vraag of ze met een ambulance naar huis kan worden gebracht. Het blijkt niet te kunnen. Thuis komen de onvermijdelijke twee trappen. Ik loop achter Rien omhoog. Houd haar stevig vast om haar mager wordende middel. Til haar bijna van tree naar tree. We zijn bekaf als we boven zijn.

7.

Loosdrecht. Mei-juni 2004.

Over twee weken wordt Rien zevenenvijftig. We weten dat het de laatste verjaardag zal zijn.

‘Ik wil dat vieren met alleen mijn vriendinnen,’ had ze gezegd.

Ze nodigt ze alle zes uit. Ik haal gebak in huis en zorg voor de koffie. Rien heeft zich mooi aangekleed. Haar wijde, lange witte rok verbergt de kathederzak, die onder een net op haar linker bovenbeen bevestigd is. Witte blouse en rood vest. Ze wilde iets nieuws. Dus zijn we gisteren naar het winkelcentrum gegaan. Rien voor het eerst in de rolstoel. Ze heeft de laatste tijd wat minder pijn. Het samen trappenlopen gaat redelijk.

Ze zit met een blij gezicht op het rustbed tussen de andere vrouwen. Het gesprek is geanimeerd. Ik houd me terzijde. Het is haar feestje. Ze geniet zichtbaar. De telefoon gaat. Norma. We hebben haar en Anton lang geleden in Les Gets ontmoet. Ze hadden daar ook een chalet. En varen de hele zomer met hun zeilboot op de Egeïsche Zee. We kwamen elkaar toevallig tegen na het skiën in de Ierse Pub in het dorp. Raakten met elkaar aan de praat en waren verbaasd dat we precies hetzelfde deden. We hadden zelfs dezelfde auto. Een Grand Cherokee. In een andere kleur. Dat wel. Het klikte meteen. We zijn vrienden geworden. Toen Rien haar uitnodigde had ze al gezegd dat ze niet kon komen. Ze staan op het punt weer voor een paar maanden naar Griekenland te vertrekken. Ze hebben geen huis in Nederland. Wonen op een honderd jaar oude tjalk. Als verwaarloosd schip gekocht. Maar eigenhandig omgebouwd tot een mooi en comfortabel varend woonschip. Het ligt in een jachthaven in Loosdrecht. Anton wil me even spreken. Heeft een verrassing. Zolang ze weg zijn mogen we van de tjalk gebruikmaken. Ze zijn van eind april tot oktober op de zeilboot. Als we willen kunnen we de hele zomer naar de tjalk. De sleutel kunnen we afhalen bij de havenmeester. Als de vriendinnen vertrokken zijn is Rien uitgeteld. Het was te vermoeiend. Ik laat het

hoofdeind van het rustbed zakken zodat ze kan liggen. Ze moet rusten. Aan het eind van de middag komen de jongens en hun vrouwen. Ze wil dan weer wat uitgerust zijn. Ik vertel haar van het telefoongesprek. Het lijkt me prachtig. Maar ben bang dat het te vermoeiend is. Rien wil het proberen.

‘Weer even op het water lijkt me heerlijk. Alleen al de ruimte om je heen is fijn. Als het niet gaat stoppen we er mee.’

Er moet heel wat geregeld worden. Thuiszorg Gooi, Vechtstreek en Eemland wordt op de hoogte gesteld. In noodgevallen kunnen we daar een beroep op doen als we in Loosdrecht zijn. Rien kan de hoge instap van de Grand Cherokee niet meer maken. Ik ruil de auto bij de dealer in voor een Subaru. Het is wel even wennen in de kleinere auto. Maar met ingeklapte achterbank kunnen de opgevouwen rolstoel en het rustbed erin. De twintig meter langer donkergroene tjalk ligt aan de buitenkant van de jachthaven. Met de rolstoel kunnen we net over de smalle steigers naar de boot. Het is een beetje thuiskomen. We hebben de tjalk drie jaar geleden twee maanden gehuurd tijdens de verbouwing van het appartement in Heiloo. Het was nog niet af toen het chalet in Frankrijk verkocht was en wij eruit moesten. De boot was net klaar en lag nog in de Zaan in Zaandam bij de werf waar Norma en Anton hem afgetimmerd hadden.

De ruimte tussen de steiger en de tjalk is te groot voor Rien. Een vriend van ons heeft een klein aannemingsbedrijf en maakt een mooie kleine loopplank. Het is begin mei, maar prachtig weer. De voortekenen van een warme zomer kondigen zich al aan. In de ruime kuip geniet Rien van de rust en het weidse uitzicht. Alleen in de weekends is het drukker. Veel sloepen. Kleine zeilboten. Vlak naast ons ligt de verhuurvloot van de haven. We gaan er steeds tien dagen heen. Dan voor een paar dagen terug naar huis voor het bezoek van de oncologieverpleegster en de hulp van Thuiszorg. Zij komen om de veertien dagen. Dat willen we niet afzeggen. Het is wel iedere keer een hele verhuizing. Alles moeten we heen en weer slepen. We weten dat de kinderen en vrienden het hoofd schudden. Zich afvragen of we dat allemaal wel moeten doen. Voor ons voelt het goed. We zijn eruit. Op het water waar ons hart ligt.

We krijgen er regelmatig bezoek. Van de kinderen en kleinkinderen. En Frans. Hij is van zakenrelatie tot goede vriend geworden. Met Harmke, zijn vrouw. Samen eten. Thuis koken. In Nederland en Frankrijk. In de winter kwamen ze vaak een week of langer naar Les Gets. In hotel of appartement. Eén of twee keer bij ons in het chalet eten. Fijne avonden waren dat. Rien en Frans kunnen het goed met elkaar vinden. Vaak kwam hij haar onaangemeld opzoeken in het ziekenhuis. Op oncologie kon je de hele dag op bezoek. Er waren geen vaste tijden. Als ze me zei: ‘Weet je wie geweest is?’ hoefde ik niet te raden. Ook thuis kwam hij regelmatig langs. Ondanks de voortslepende ziekte zag Rien naar zijn komst uit. Evenals ik. Hij neemt saucijzenbroodjes mee. Weet dat het een traktatie voor haar is.

Ook de vrienden komen op een zondagmiddag langs. Als ze bellen waar ze de jachthaven kunnen vinden, wil Rien ze tegemoet gaan. Ik duw de rolstoel over de steigers naar de parkeerplaats. De begroeting is emotioneel. Ze hebben haar nog niet in de rolstoel gezien. In de grote kuip is ruimte genoeg voor allemaal. Het is druk met z'n zevenen op de tjalk. Het is Rien niet te veel. Hoewel ze 's avonds bekaft is. Ook Mary en Ben komen. Bijzonder integere

mensen. Jehovah's Getuigen. Staan altijd klaar voor iedereen. Ze hebben ons de rolstoel geleend. Ik heb Mary jaren geleden ontmoet op een journalistenreis naar Noorwegen. Ze woonde niet ver bij ons vandaan. We reisden later wel vaker samen. Ze had geen vervoer en deed alles met bus en trein. Dan haalde ik haar op als we naar Schiphol moesten. Zette haar ook weer thuis af. Toen we ook Ben leerde kennen aten we weleens bij elkaar. Rien en Mary werden vriendinnen. Eén keer in de maand een ochtend of middag samen op pad. "Marydag" noemde Rien dat. Ze keek er naar uit. Haalde haar op met de auto. Vaak gingen ze naar Egmond aan Zee. Wandelen in de duinen. Op strand. Een goed gesprek bij een kop koffie of glas wijn. Voor we naar Loosdrecht gingen kwam Mary iedere maandagmiddag. Om te strijken, zoals ze dat noemde. Rien wilde dat niet. Meestal zat ze naast het ligbed en hadden ze mooie gesprekken.

Het wordt een fijne middag in de kuip. Rien vraagt tot onze verrassing of ze willen blijven eten.

'Ben je niet te moe?' vraagt Mary bezorgd.

Ze schudt haar hoofd. Onder de pruik zie ik glimmende ogen. Ik zou pasta en salade maken. Er is genoeg voor vier. Rien eet niet veel meer. Mary helpt mee klaar maken. We eten binnen aan de bar tussen keuken en woonruimte. Er is geen eettafel in de kajuit. Ben vindt het jammer dat Rien niet naar buiten kan kijken vanaf het ligbed. Samen bouwen we van een paar stoelen en kussens een verhoging, zodat ze door de ronde patrijspoorten zicht heeft op het water. Na de afwas vertrekken ze. Knuffelen Rien, die doodmoe is. Ik help haar met uitkleden en stop haar toe in het grote bed in de voorhut. Ik schrijf een e-mail, plak er een roos aan en stuur hem naar Mary en Ben. Een bedankje voor de fijne middag en avond samen. Een uur later gaat de telefoon. Mary.

'Bedankt voor je mooie mail. Toen we weggingen heb ik in het havenrestaurant op de we een potje zitten huilen. Wat hebben we een bewondering voor Rien. Wat een kracht.'

Ik krijg tranen in mijn ogen van de lieve woorden.

8.

Egmond aan Zee. Juli 2004.

Rien gaat langzaam steeds verder achteruit. Ze wordt magerder. Kan nauwelijks nog eten. Drinkt speciale vloeibare voeding uit een pakje. Met een rietje. We gaan niet meer naar Loosdrecht. Het gaat niet meer. Toch heeft ze nog een wens:

'Ik wil nog zo graag een keer de zon zien ondergaan.'

Een oud-collega van me woont aan de boulevard van Egmond aan Zee. Zijn we ook bevriend mee geraakt. Ze zijn op reis. Voor ze weggaan komen ze bij ons. Op bezoek. Eigenlijk is het een afscheid. Ze bieden ons hun flat aan. Zolang ze weg zijn mogen we er gebruik van maken. Ze weten dat we de zee in ons hart gesloten hebben. Evenals Egmond aan Zee. We hebben er drie jaar gewoond nadat we de boerderij verkochten. In een nieuw appartement aan de Voorstraat. We verkochten dat drie jaar later toen het chalet in Frankrijk klaar was. Het begin van vier, vijf maanden zeilen op de Middellandse Zee en een lange winter in de sneeuw in Les Gets. Het Franse dorpje waar we aan verknocht waren geraakt. Als we tussendoor in Nederland waren, huurden we een vakantiehuisje in Egmond. In het voor-

en najaar staan er veel leeg. Zijn vrouw schrijft een prachtige brief, die Rien ontvangt als ze weg zijn. Ze moet erom huilen. Het is een afscheidsbrief.

‘Het is te moeilijk lieverd,’ zeg ik. ‘Kan je dat wel aan?’

Ze haalt haar schouders op.

‘Ik weet het niet. Maar ik wil graag de zee en de zonsondergang zien.’

Het is warm. De hemel is wolkeloos. Het zal vanavond beslist een prachtige ondergang zijn. Ik bel de huismeester van het appartementengebouw in Egmond aan Zee. Hij heeft de sleutel van het appartement. Hij weet ervan, is door onze vrienden ingelicht. Ik spreek een tijd met hem af. Drie uur. Als Rien gerust heeft. Ik heb hulp nodig Rien naar beneden te brengen. Ik bel ik Joop. Hij woont in hetzelfde penthouse als wij in het gebouw naast ons. We kunnen elkaar zien als we op het terras staan. Hij heeft al eens aangeboden te helpen als het nodig is. Hij is gelukkig thuis.

‘Geef maar een seintje als het zo ver is.’

Halfdrie komt hij boven. Ik heb de auto zo dicht mogelijk bij de ingang gereden. De rolstoel achterin. De rechtervoor deur open. Ik sla mijn linkerarm om Rien heen. De hand onder de oksel. De rechterarm onder haar zitvlak. Ze slaat haar arm om mijn nek. Joop pakt haar onder de knieën. Behoedzaam tillen we haar van het bed af. Langzaam lopen we met haar in min of meer zittende houding de twee trappen af. Ze is niet zwaar, maar het is lastig. Joop moet achteruitlopen. We zetten haar schrijlings op de voorstoel. Ik til de benen op en draai haar recht.

‘Bel maar als jullie terug zijn. Ik ben thuis vanavond.’

Joop kijkt ons na als we wegrijden. Ik zie het niet, maar het zal me niet verbazen als hij zijn hoofd schudt.

In Egmond krijg ik Rien met moeite de auto uit om haar in de rolstoel te zetten. Het duurt even voor de huismeester komt. In dit gebouw is een lift. Maar die stopt op een tussenverdieping. Je moet altijd een kleine trap op of af om in de portiek te komen waar de voordeuren van de appartementen zich bevinden. Lastig. We kunnen samen de rolstoel de paar treden af tillen. Hij opent de deur van de flat en vraagt me te bellen als we weer weggaan. Op het brede, diepe balkon staan twee teakhouten ligbedden. Ik vind in de kleine slaapkamer de kussens. We maken het ons gemakkelijk. Het uitzicht op zee en strand is geweldig. Er staat nauwelijks branding. Er is vrijwel geen wind. Het balkon ligt op het westen. De late middagzon schijnt onbarmhartig. Er is nauwelijks schaduw. Veel te warm voor Rien.

‘Ik wil naar binnen. Daar kan ik ook naar buiten kijken.’

De kamer wordt afgescheiden van het balkon door een glazen schuifpui. Achter het glas is het nog warmer. De jaloezieën kunnen dicht. Maar dan verdwijnen zee en zee ook. Ik zie dat het haar te veel wordt. Ik ben boos op mezelf. We hadden dit niet moeten doen. Het kan gewoon niet meer. Ze is doodmoe en wil slapen. Ik ondersteun haar naar de slaapkamer en leg haar op het tweepersoonsbed. In een kast vind ik een laken en leg dat over haar heen. Ik ga op de rand van het bed zitten. Pak een hand en streel over haar voorhoofd. Ze glimlacht. Knijpt in mijn hand. Lang blijven we zo bij elkaar. Dan valt ze in slaap. Ik sta voorzichtig op en ruim de matrassen van de ligbedden weer op. De zon verdwijnt als een vurige bol in zee. De hemel

is oranje-rood. Dan langzaam donkerblauw. Met een lichtblauwe streep op de horizon die verradt waar de zon is ondergegaan. Rien heeft het niet gezien.

Het is bijna tien uur. We moeten naar huis. Ze is al een tijdje wakker, maar wilde op bed blijven liggen. Ik til haar in de rolstoel en waarschuw de huismeester. Intussen trek ik het bed recht, vouw het laken op en doe het weer in de kast. Als we Heiloo binnenrijden bel ik Joop. Hij staat al klaar als we de parkeerplaats oprijden. Ik geef hem de sleutel van de voordeur. Hij loopt naar boven om hem open te maken, zodat we meteen naar binnen kunnen. Als hij weer beneden is tillen we Rien op dezelfde manier als vanmiddag de twee trappen op. Nu loop ik achteruit. Het is zwaar. Als we binnen zijn vraag ik Joop mee te lopen naar de slaapkamer. Alleen krijg ik Rien nooit boven. We zweten als ze veilig op bed ligt. Het is warm in huis. Ik loop met Joop naar beneden, bedank hem en zet de auto weg. De rolstoel komt morgen wel. Ik besef dat er beneden een bed moet komen. Dit gaat niet langer.

9.

Heiloo. 17 juli 2004 (1).

Ik word gewekt door de nachtzuster.

‘Uw vrouw vraagt naar u. Ze heeft veel pijn. Ik heb de huisartsenpost gebeld. De dokter kan ieder ogenblik komen.’

Ik schiet snel iets aan. Het is vijf uur en al licht. Als ik de trap afloop voel ik de warmte van gisteren nog. Het is nauwelijks afgekoeld. Ook vandaag belooft weer een warme dag te worden. In de kamer is het schemerig. Rien strekt haar arm naar me uit als ze me ziet. Ik ga op de rand van het bed zitten. Pak haar hand en leg hem tussen mijn beide handen. Zacht kus ik haar op het smalle, magere voorhoofd. Ze kijkt me met grote, vochtige ogen aan. Is het angst? Angst voor het onbekende, dat zo nabij is? Ik voel haar pijn. Mijn pijn.

We hebben erover gesproken. Nog niet zo lang geleden toen ik vroeg hoe ze alles ervaart. Ze had haar schouders opgehaald. ‘Ik zie mezelf op bed liggen. Alsof ik van bovenaf naar een ander kijk. Ik voel dan geen pijn.’ Was ze uit haar lichaam? Misschien was het haar manier het van zich af te zetten. De mystiek van de dood is onbegrijpelijk. Wat gebeurt er? Is er werkelijk leven na de dood? Het fysieke lichaam verdwijnt. Blijft de ziel voortleven? Het zijn allemaal vragen waarop ik het antwoord niet weet. Er is veel over geschreven. Mensen met een bijnadoodervaring. Vader zag een paar dagen voor zijn dood een donkere tunnel met aan het eind een fel licht. Moeder had steeds het Psalm “*Veilig in Jezus’ armen*” in haar hoofd.

*(Veilig in Jezus' armen, veilig aan Jezus' hart;
dáár in zijn teer erbarmen, dáár rust mijn ziel van smart.
Hoor, 't is het lied der eng'len, zingend van liefde' en vree',
ruisend uit 's hemels zalen, over de glazen zee.
Veilig in Jezus' armen, veilig aan Jezus' hart;
dáár in zijn teer erbarmen, daar rust mijn ziel van smart.)*

Niemand is ooit teruggekomen van de ‘andere kant’. Niemand heeft werkelijk kunnen vertellen wat er op het moment van overlijden gebeurt. De dood voor ogen is lijden. Na de

dood is er geen lijden meer. ‘Over het lijden heen’. Voor de nabestaanden is het onbegrijpelijk. Het elkaar niet meer zien. Geen fysieke aanrakingen meer mogelijk. Maar de liefde blijft. Die verdwijnt nooit. Misschien is de rouwperiode wel een periode van medelijden met jezelf. Je hoeft niet meer te lijden. De overledene is ervan verlost. Het is onze eigen pijn. Ons eigen lijden waar we om treuren.

‘Ik ben niet bang voor de dood,’ had Rien gezegd. ‘Dat heb ik geaccepteerd. Ik kan alleen niet begrijpen dat ik alles moet loslaten. Jou, de kinderen, de kleintjes. Het is zo moeilijk te beseffen dat ik die niet zal zien opgroeien.’ Haar ogen stonden vol tranen.

‘Ik heb zo’n pijn,’ zegt Rien zacht terwijl ze me met haar grote ogen aankijkt.

Ze heeft dat nooit eerder gezegd. Liet zich er niet over uit. Was hard, misschien te hard voor zichzelf. Ze huilde nooit. Niet als ik in de buurt was.

De nachtzuster laat de dienstdoende huisarts binnen. Een kordate vrouw. Weet wat er aan de hand is. Ze legt uit, het dossier van Rien doorgenomen te hebben.

‘De morfinepleisters zijn niet meer voldoende. Ik zal een injectie geven.’

Ze gaat op de stoel zitten die ik bij het bed aanschuif.

‘Kunt u me horen mevrouw?’

Rien knikt met gesloten ogen.

‘Ik ga u vijf promille morfine extra geven.’

Ze opent haar koffertje en pakt een injectiespuit en een flesje met de verdovende vloeistof. Rien schudt heftig haar hoofd.

‘Wil ik niet,’ brengt ze moeizaam uit.

‘U hoeft geen pijn te lijden. Het is maar een lichte dosis,’ zegt de arts op bijna zakelijke toon. Ze prikt de injectienaald door het rubber in de sluiting van het flesje en trekt langzaam de morfine het kunststofreservoir van de spuit in.

‘Nee,’ fluistert Rien beslist.

‘Wat wil je dan?’ vraag ik. ‘Het is toch fijn als de pijn verlicht wordt. Of zal ik Alex bellen?’

Ze knikt bijna onmerkbaar. Onze huisarts heeft zijn mobiele privénummer gegeven. Ik mag hem ook ’s nachts bellen als het nodig is. Ik vraag de arts aan het bed even te wachten en toets het nummer op m’n mobieltje in. Er wordt snel opgenomen. Ik verontschuldig me, maar hij wuift het weg. Ik leg uit wat er aan de hand is.

‘Kan Rineke me horen?’ vraagt hij.

Ik zet de luidspreker aan en houd de telefoon bij haar oor.

‘Ik zou je die injectie ook gegeven hebben. Het is goed,’ klinkt door de lichter wordende kamer. De rolgordijnen zijn halfopen. Alleen naast het bed zijn ze helemaal dicht. De donkere, wolkeloze hemel wordt boven de bomen van het bosje, dat tussen de kleine appartementengebouwen en de golfbaan ligt, langzaam lichter. Een nieuwe, warme dag kondigt zich aan. Niemand in de kamer heeft er oog voor.

Rien knikt zachtjes, zegt niets. Haar ogen zijn gesloten. Ik trek de telefoon terug, zeg de huisarts, dat ze het begrepen heeft en bedank hem. Ik pak haar hand weer.

‘Waarom vind je het nu wel goed?’

‘Ik moet toch iemand vertrouwen?’ antwoordt ze zacht.

Tijdens de hele ziekteproces is er een enorme vertrouwensband tussen Rien en de huisarts ontstaan. Toen we terugkwamen uit Frankrijk en de verbouwing van het appartement klaar was konden we naar Heiloo verhuizen. We wilden ons aanvankelijk weer laten inschrijven bij onze oude huisarts in Egmond aan Zee. Vlak bij onze nieuwe woning was een dokterspraktijk waar we nog terecht konden. We besloten dat te doen. Een gelukkige keus. De arts straalt enorme rust uit. Heeft altijd een luisterend oor. Hij heeft het hele ziekteproces van af het begin meegemaakt. Heeft ons geweldig geholpen. De laatste weken komt hij regelmatig langs. ‘Even kijken hoe het gaat’, zegt hij meestal als hij weer onverwacht voor de deur staat. Gaat naast Rien zitten, die op het rustbed in de kamer ligt en neemt alle tijd om met haar te praten. Betreft ook mij er altijd bij. Hij vindt dat we hulp moeten hebben. Dat het te vermoeiend voor me is om vierentwintig uur in de weer te zijn. Het gaat me gemakkelijk af. De zorg voor Rien geeft me ondanks de ernst van de situatie, kracht en voldoening. Het is wel het minste wat ik voor haar kan doen.

‘Heb je weleens aan euthanasie gedacht?’ vraagt hij eens als hij weer op bezoek is. De vraag overdondert ons. Daar zijn we helemaal niet mee bezig.

‘Misschien zouden jullie er eens over na kunnen denken. Als het lijden ondraaglijk wordt, zou ik kunnen helpen.’

Hij legt uit, dat er dan een euthanasieverklaring moet komen. En de diagnose van een onafhankelijk arts. Zonder deze verklaring kan hij niet aan euthanasie meewerken. Het moet de nadrukkelijke wens zijn van de terminale patiënt, legt hij uit. Als hij vertrokken is praten we er lang over. Ik zoek op internet op, wat het allemaal precies inhoudt. We weten er zo weinig van af.

‘Jij moet beslissen,’ houd ik Rien voor. Het is voor ons beiden een moeilijk, emotioneel onderwerp. We spreken het diepgaand door met Alex, de dokter. Rien neemt het moedige besluit zo’n verklaring te ondertekenen. Ik vraag een standaardverklaring van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillig Levensinde aan. Later hoor ik, dat dit niet nodig was geweest. Een eigen verklaring is ook rechtsgeldig. En persoonlijker. We nemen de verklaring door met de huisarts.

‘Het voelt alsof ik mijn doodvonnis teken,’ zegt Rien als ze met onvaste hand haar handtekening zet.

De dokter van de huisartsenpost heeft de injectie klaargemaakt. Het is niet eenvoudig een geschikte plek te vinden. Armen en benen zijn sterk vermagerd. Er zit geen vlees meer op de botten. Ze prikt de naald in het rechterdijbeen en drukt langzaam de spuit naar beneden. Rien reageert niet. Ze ligt met de ogen dicht. Haar ademhaling is rustig. Als de arts weg is en de nachtzuster en ik alleen achterblijven is ze al weggezakt. Het is tegen zessen. Ik ga niet meer naar bed. Zeg de nachtzuster, die tot zeven uur blijft, dat ze wel weg kan gaan.

Buiten kleurt de hemel oranje-rood. Ik maak koffie en een boterham met kaas en ga weer bij het bed zitten. Ik kijk naar het kleine hoofdje. Het korte grijze haar steekt af tegen het witte kussen. Ik sla het dekbed weg en leg een laken over haar heen. De opkomende zon maakt het achter het glas al direct warm. Het is de hele nacht warm geweest. De temperatuur is deze zomer extreem hoog. Het koelt ’s nachts nauwelijks af.

Lang zit ik naast haar. Denk aan het leven samen. Drieënveertig jaar geleden leerden we elkaar kennen. Kinderen nog. Zij veertien. Ik zeventien. Zevenendertig jaar getrouwd. Vergroeid met elkaar. Samen met vallen en opstaan het leven leren ontdekken. Alles deden we samen. We hebben het goed gehad. Ondanks de minder goede tijden die we ook gekend hebben. We kwamen erdoor. In het rotsvaste vertrouwen dat we voor elkaar bestemd waren. Het huwelijk is net een cirkel. Daarbinnen speelt alles zich af. Lief en leed. Min en onmin. Het hoort er allemaal bij. Geen huwelijk, geen relatie is volmaakt. Ieder partner is een individu met ook zijn of haar schaduwkanten. Om jezelf te leren kennen is het belangrijk ook die te bekijken. Het is niet altijd gemakkelijk te erkennen dat die schaduwkanten er wel degelijk zijn. Zo was het ook bij ons.

10.

Steinach am Brenner. December 1966.

Met de nachttrein rijden we door donker Duitsland naar Oostenrijk. Tien dagen wintersport. In Steinach am Brenner, aan de Brennerpas tegen de grens met Italië. Midden jaren zestig een luxe onderneming. Maar we waren zuinig en konden sparen van onze kleine salarissen. We balen enorm als we in hotel Weisses Rössl te horen krijgen dat we in een dependance zijn ondergebracht. Het sfeervolle oude hotel met houten lambriseringen en met houtsnijwerk gedekte plafonds heeft geen eenpersoonskamers vrij. Voor thuis hadden we er twee geboekt. Met een kamer voor ons tweeën hadden we de vakantie kunnen vergeten. Het had al heel wat voeten in aarde gehad bij Rien thuis. Haar moeder was fel tegen. ‘Zolang ze thuis woont, zal ze doen wat ik zeg’, had ze met harde stem gezegd. Het had niet veel met moederliefde te maken. Onbegrijpelijk, dat ze sinds ik over de vloer kwam, haar oudste dochter zo tegenwerkte. Vooral omdat ze zelf door haar moeder het huis uit was gezet. Zwanger, maar nog niet getrouwd. Net twintig. Een schande voor de familie en de buurt. Ze werd liefdevol opgevangen door de ouders van ‘de dader’. Rien haar opa en oma. Brugwachter op de spoorbrug over de Zaan. De angst dat haar dochter hetzelfde zou overkomen bepaalde haar gedrag. En jaloersheid. Een slechte raadgever voor liefde.

We worden over de spoorlijn ondergebracht bij een Tiroler echtpaar. We voelen ons weggestopt achter het station. Het zijn aardige mensen. Hebben een drogisterij in het dorp. Ieder een eigen slaapkamer aan weerszijden van een brede gang op de eerste verdieping. We gebruiken er maar één. We ontbijten in de grote woonkeuken. Het houtvuur in de betegelde Kachelofen tussen de keuken en woonkamer verwarmt beide ruimtes. ’s Avonds eten we in het hotel. We zijn al snel blij met ons onderkomen. De smalle weg over de Brennerpas, die Oostenrijk en Italië van elkaar scheidt, loopt dwars door het dorp. Zware vrachtwagens denderen met veel kabaal vlak langs het hotel. Als we ’s avonds bij ons tijdelijke huis komen, sluipen we naar boven en kruipen in het veel te krappe bed. De eerste keer dat we samen in één bed liggen. Van slapen komt meestal niet veel.

We leren skiën onder een viaduct in aanbouw. De enorme betonnen pilaren moeten de Brenner Autobahn gaan dragen. Op houten ski’s met bindingen die de leren skischoenen onwrikbaar op hun plaats houden. In de hak een inkeping waar de veer van de binding zich in vastklemt als de hefboom voor de schoen naar beneden gedrukt wordt. Bij een val gaan de